

תורת הכלכלה הבודהיסטית*

"פרנסה נאותה" היא אחת מדרישות הדרך האצילה כפולת השמונה של בודהה. על כן ברור שצריכה להתקיים תורת כלכלה בודהיסטית. הארצות הבודהיסטיות טענו לעיתים קרובות שברצונן לשמור אמונים למורשתן. כך, למשל, בורמה: "בורמה החדשה אינה מוצאת כל סתירה בין ערכי הדת לקידמה כלכלית. הבריות הרוחנית והרווחה החומרית אינן אויבות, הן בנות־ברית טבעיות" (1954, *New Burma*); או: "אנו יכולים למזג בהצלחה את הערכים הדתיים והרוחניים של מורשתנו עם יתרונותיה של הטכנולוגיה המודרנית" (שם); או: "מוטלת עלינו, אנשי בורמה, החובה הקדושה להתאים את חלומותינו ואת מעשינו כאחד לאמונתנו. וכך נעשה לעולם ועד" (שם).

למרות זאת מניחות ארצות אלה כולן, שהן יכולות לעצב את תוכניותיהן לפיתוח כלכלי לאורה של תורת הכלכלה המודרנית, והן פונות לכלכלנים המודרניים מן הארצות המכוננות מתקדמות כדי שייצעו ויסייעו להן בניסוח כללי מדיניותן הכלכלית, ובעריכת תוכניות נרחבות לפיתוח, תוכניות חומש או תוכניות בשם אחר. אף אחת מהן אינה מעלה, ככל הנראה, בדעתה את האפשרות שאורח החיים הבודהיסטי מצריך תורת כלכלה בודהיסטית, כשם שאורח החיים המערבי הוליד את תורת הכלכלה המודרנית.

הכלכלנים עצמם סובלים בדרך כלל, כמרבית המומחים, ממין עיוורון מטאפיזי, הכרוך בהנחה שתורתם היא מדע של אמיתות מוחלטות שאינן ניתנות לשינוי, בלא כל הנחות קודמות. אחדים מהם אף מרחיקים לכת וטוענים שחוקי הכלכלה חפים מ"מטאפיזיקה" או מ"ערכים", ממש כמו חוק המשיכה. אולם אין צורך לעסוק כאן בטיעונים מתודולוגיים. במקום זאת נבדוק כמה מהנחות היסוד, ונברר כיצד הן נראות מנקודת הראות של הכלכלן המערבי וכיצד מזו של הכלכלן הבודהיסטי.

הכל מסכימים שעמל אנוש הוא אחד ממקורותיו הבסיסיים של העושר. הכלכלן המודרני לומד לראות ב"עמל" או בעבודה מעין רע הכרחי. מנקודת הראות של המעסיק אין הוא, מכל מקום, אלא סעיף של עלות, שיש לצמצמו במידת האפשר – במקרה שבו אי־אפשר לסלקו כליל – באמצעות המיכון. מנקודת הראות של העובד הוא בגדר "תועלת שלילית"; לעבוד משמעו לוותר על פנאי ועל נוחות, והשכר הוא מעין פיצוי על הויתור. מכאן שהאידיאל,

* פורסם לראשונה בתוך: Wint, Guy, ed. (1966): *Asia: A Handbook*. Antony & Blond Ltd., London.

מנקודת הראות של המעסיק, הוא לייצר תפוקה בלא מועסקים, ומנקודת הראות של המועסקים – לקבל הכנסה בלא תעסוקה.

תוצאותיהן של גישות אלה מרחיקות לכת, כמוכּן, הן במישור ההלכה והן במישור המעשה. אם האידיאל הנוגע לעבודה הוא להיפטר ממנה, הרי כל שיטה "המפחיתה את נטל העבודה" היא דבר טוב. השיטה היעילה ביותר, מלבד המיכון האוטומאטי, היא השיטה המכונה "חלוקת העבודה", והדוגמה הקלאסית לשיטה זו היא דוגמת בית־החרושת לסיכות, שזכה לתהילה מפי אדם סמית, בספרו 'עושר האומות' (*Wealth of Nations*). לא מדובר כאן בהתמחות פשוטה, המוכרת לאנושות מקדמת דנה, אלא בחלוקה של תהליך הייצור השלם לחלקים זעירים, כך שהמוצר הסופי ייווצר במהירות רבה בלא שמישהו יתרום לייצורו דבר זולת תנועה חסרת משמעות, ולרוב גם בלתי מיומנת, באיברי גופו.

מנקודת הראות הבודהיסטית תפקידה של העבודה הוא לפחות משולש: היא אמורה לתת לאדם הזדמנות להשתמש בכשריו ולפתחם; היא אמורה לאפשר לו להתגבר על האגוצנטריות שלו בהצטרפותו לאחרים בכיוע משימה משותפת; היא אמורה לייצר את הסחורות והשירותים הדרושים לשם קיום הוגן. גם להשקפה זו יש השלכות רבות לאי־ספור. אירגון העבודה באופן העושה אותה, מבחינתו של העובד, חסרת משמעות, משעממת, מטמטמת או מעצבנת, הוא כמעט בגדר פשע; הוא מצביע על כך שההתעניינות במוצרים עולה על ההתעניינות בבני־אדם, ומשמש כאות וכסימן להעדר אהבת הבריות ולדבקותם ההרסנית של בני־אדם בצד הפרימיטיבי ביותר של הקיום בעולם הזה. ובדומה לכך, רדיפת הפנאי כתחליף לעבודה נחשבת כחוסר הבנה גמור של אחת מאמיתות היסוד של הקיום האנושי, האומרת שהעבודה והפנאי הם חלקים משלימים של תהליך חיים אחד ויחיד, ואי־אפשר להפריד ביניהם בלא לפגום בחדוות העבודה ובברכת הפנאי.

מנקודת הראות הבודהיסטית יש אפוא שני סוגים של מיכון, ויש להבחין ביניהם כהלכה: האחד מרוֹקם את מיומנותו וכושרו של האדם, והאחר מוסר את עבודת האדם לידי עבד מכאני ומותיר את האדם בעמדה שבה עליו לשרת את העבד. כיצד ניתן להבדיל ביניהם? "האומן עצמו", כך טוען אנאנדה קואומאראסואאמי, שבקיאותו מתירה לו לדבר על המערב המודרני ועל המזרח הקדום כאחד, "מסוגל תמיד, אם מניחים לו לעשות זאת, לעמוד על דקות ההבדל שבין המכונה לכלי העבודה. מנור האורגים הוא כלי עבודה, תחבולה להחזקת חוטי השתי מתוחים בצורה המאפשרת לאצבעות האומן לכרוך סביבם את חוטי הערב; הפלך החשמלי הוא מכונה, ומשמעותו כהורס תרבות נעוצה בעובדה שהוא מבצע את חלקה של העבודה שהוא אנושי במהותו"

(קואומאראסואומי). ברור אפוא שתורת הכלכלה הבודהיסטית נבדלת לחלוטין מתורת הכלכלה של החומרנות המודרנית, שכן לדעתו של הבודהיסט מהותה של הציוויליזציה איננה התרבות רצונית, אלא טיהור אופיו של האדם. האופי, מצידו, מתגבש בראש ובראשונה בעבודתו של האדם, והעבודה, כשהיא מתנהלת כראוי, בתנאים היאים להדרת כבודו של האדם ולחירותו, משרה מברכתה על עושיה ועל תוצרתם גם יחד. הפילוסוף והכלכלן ההודי ג.ק. קומאראפה (קומאראפה, 1958) מסכם את העניין כך:

אם טבעה של העבודה יוערך כיאות וינוצל כהלכה, יהיה יחסה לכשריו הנשגבים יותר של האדם כיחסו של המזון לגופו החומרי. היא מזינה ומתיה את הנעלה שבאדם, ומעודדת אותו לייצר לפי מיטב יכולתו. היא מוליכה את רצונו החופשי בדרך הישר, ואת החיה שבו היא מרסנת ומובילה באפיקים מקדמים. היא מספקת לאדם רקע מצוין להצגת סולם ערכיו ולפיתוח אישיותו.

מצבו של האדם שאין לו סיכוי למצוא עבודה הוא נואש, לא רק בגלל העדר הכנסה, אלא בגלל העדרו של המרכיב המזון והמתיה של עבודה מתוך משמעת, שאין לה תחליף. הכלכלן המודרני עשוי לערוך תחשיבים מתוחכמים ביותר כדי לברר אם תעסוקה מלאה אכן "משחלמת", או שמא מוטב, "מבחינה כלכלית", לנהל את המשק הלאומי ברמה של תעסוקה בלתי מלאה, ולהבטיח על-ידי כך נייחות גדולה יותר של כוח העבודה. יציבות רבה יותר של השכר וכיוצא באלה. קריטריון ההצלחה הבסיסי שלו אינו אלא הכמות הכוללת של מוצרים שיוצרו במשך תקופת זמן נתונה. "אם הדחיפות השולית של מוצרים נמוכה," כך טוען פרופסור גאלברייט בספרו 'חברת השפע' (*The Affluent Society*) "נמוכה גם הדחיפות להעסיק את האדם האחרון, או את המיליון האחרון של בני-אדם, מתוך כוח העבודה." והוא מוסיף וטוען: "אם... אנו יכולים, למען היציבות, לעמוד ברמה מסוימת של אבטלה – וזה, אגב, רעיון שאבותי שמרניים ללא רוב – אנו יכולים גם לעמוד באספקה של מוצרים שיאפשרו למובטלים לקיים את רמת החיים שבה הם מורגלים" (גאלברייט, 1958).

מנקודת ראות בודהיסטית יש כאן משום היפוך היוצרות, שכן המוצרים הנחשבים כחשובים מבני-אדם, והצריכה כחשובה מן הפעילות היוצרת. יש כאן העתקת דגש מן העובד אל פרי עבודתו, מן האנושי לתת-אנושי, וזוהי כניעה לכוחות הרוע. התיכנון הכלכלי הבודהיסטי יהיה מלכתחילה תיכנון של תעסוקה מלאה, ומטרתו הראשונית תהיה, בעצם, סיפוק תעסוקה לכל מי שנוק למישרה "בחויץ": לא ידובר בו בהשגת תעסוקה מרבית או תפוקה

מרבית, שכן הנשים, ככלל, אינן נזקקות למישרה בחוץ, והעסקה המונית של נשים במשרדים ובבתי-החרושת תיחשב כאות לכישלון כלכלי חמור. ובאופן מסוים יותר: עבודתן של אמהות לילדים רכים בבתי-החרושת, בעוד שילדיהן משוטטים בחוצות ללא השגחה, תיחשב בעיני הכלכלן הבודהיסטי כבלתי כלכלית, ממש כפי שהעסקתו של פועל מיומן בתור חייל נחשבת ככזאת בעיני הכלכלן המודרני.

בעוד שהמאטריאליסט מעוניין בעיקר במוצרים, מעוניין הבודהיסט בעיקר בהשתחררות. אך הבודהיזם הוא "דרך האמצע", ומשום כך אין הוא עומד בניגוד לרווחה פיזית. לא העושר הוא העומד בדרכה של ההשתחררות, אלא הדבקות בעושר; לא ההנאה מדברים נעימים, אלא התשוקה אליהם. הטון הבסיסי של תורת הכלכלה הבודהיסטית הוא אפוא טון הפשטות ואי-האלימות. מנקודת ראותו של הכלכלן – קסמו של אורה החיים הבודהיסטי נעוץ בראציונאליות המובהקת של דפוסו – אמצעים דלים להפליא המביאים לתוצאות מספקות במיוחד.

לכלכלן המודרני קשה מאוד להבין זאת. הוא רגיל למדוד את "רמת החיים" לאור כמות הצריכה השנתית, כשהוא דבק ללא הרף בהנחה שחלקו של אדם שצרך יותר "שפר עליו יותר" מחלקו של אדם שצרך פחות. גישה כזאת תיחשב בעיני הכלכלן הבודהיסט כאיוולת בוטה: להיות הצריכה רק אמצעי להשגת רווחה אנושית, המטרה צריכה להיות השגת רווחה מרבית באמצעות צריכה מיוערת. כך, למשל, אם מטרת הלבוש היא להבטיח רמת חיים נוחה והופעה נאה, המשימה היא להגשים מטרה זו במאמץ הקטן ביותר שאפשר, באמצעות בלאי שנתי נמוך ככל האפשר של הבגדים ובאמצעות דגמי לבוש הכרוכים בתשומה נמוכה ככל האפשר של טירחה. ככל שהטורח קטן יותר כך נותרים יותר זמן וכוח ליצירתיות אמנותית. יהיה זה, למשל, בלתי כלכלי בצורה בוטה להעדיף, כמקובל במערב המודרני, בגדים שתפירתם מסובכת, כאשר ניתן להשיג תוצאה הרבה יותר יפה באמצעות ההתעטפות המיומנת באריג שלא נגזר. מנקודת ראות זו שייגעון הוא לייצר במכוון בד המתבלה במהירות, ויהיה זה טמטום לייצר לבוש מכוער, מרוט או מהוה. מה שנאמר כאן בעניין הלבוש חל במידה שווה על כל יתר צרכיו של האדם. הבעלות על מוצרים וצריכתם הן אמצעי להשגתה של מטרה; תורת הכלכלה הבודהיסטית היא מחקר שיטתי שמטרתו למצוא את הדרך להשיג מטרות נתונות באמצעים מינימאליים.

תורת הכלכלה המודרנית, מצידה, רואה בצריכה את התכלית והמטרה היחידה של כל הפעילות הכלכלית, וגורמי הייצור – הקרקע, העבודה וההון – הם הנחשבים בעיניה כאמצעים. בקיצור, התורה הבודהיסטית מנסה להגיע

למירב הסיפוקים האנושיים באמצעות דפוס הצריכה הטוב ביותר, בעוד שתורת הכלכלה המודרנית מנסה להגיע למירב הצריכה באמצעות הדפוס הטוב ביותר של מאמץ ייצור. קל לראות שהמאמץ הנדרש כדי לקיים אורח חיים השואף להגיע לדפוס הטוב ביותר של צריכה עשוי להיות קטן בהרבה מן המאמץ הנדרש כדי לקיים את הדחף לצריכה מרבית. לכן אין להתפלא על כך שהלחץ ומתח החיים בבורמה, למשל, נמוכים בהרבה מאשר בארצות הברית, למרות העובדה שכמות המכונות-חוסכות-העבודה שמשמשות בהן בבורמה איננה אלא פירור מן הכמות שמשמשות בה בארצות הברית.

יש, כמובן, קשר הדוק בין הפשטות לאי-האלימות. דפוס הצריכה הטוב ביותר, המייצר רמה גבוהה של סיפוק אנושי באמצעות שיעור נמוך, יחסית, של צריכה, מאפשר לאנשים לחיות ללא לחץ גדול ומתח רב, ולקיים את המצווה הראשונה של התורה הבודהיסטית: "חדל להרע, נסה להיטיב". להיות המשאבים הפיזיים מוגבלים, אחת היא היכן ומתי, ברור מאליו הוא שאנשים המספקים את צורכיהם באמצעות שימוש מתון במשאבים, נוטים לאחוז איש בגרונו של רעהו פחות משנוטים לכך אנשים התלויים בשיעור גבוה של ניצול המשאבים. כמו כן, אנשים החיים בקהילות מקומיות, המספקות חלק גדול מצורכיהן בעצמן, פחות נוטים להסתבך במעשי אלימות כהיקף נרחב משנוטים לכך אנשים התלויים במערכות של סחר עולמי.

מנקודת הראות של תורת הכלכלה הבודהיסטית הייצור ממקורות מקומיים למען צרכים מקומיים הוא אפוא אורח החיים הכלכלי הראציונאלי ביותר, בעוד שהתלות ביבוא מרחוק, והצורך (הכרוך בה) לייצר לשם ייצוא לאנשים רחוקים ובלתי מוכרים הם "בלתי כלכליים", ויש להם צידוק רק במקרים חריגים ובהיקף מצומצם. בדיוק כשם שהכלכלן המודרני יטען ששיעור גבוה של צריכת שירותי תעבורה ממקום מגוריו של אדם למקום עבודתו הוא אות לחוסר מזל ולא לרמת חיים גבוהה, כך ידבק הכלכלן הבודהיסטי בדעה שסיפוק רצונותיהם של הבריות ממקורות מרוחקים במקום ממקורות סמוכים הוא לאות לכישלון ולא להצלחה. בעוד שהאחד נוטה לראות בסטאטיסטיקה המלמדת על עלייה בממוצע נפש של טונות לקילומטר של אוכלוסייה המועברת ממקום למקום באמצעות רשת התעבורה הארצית משום הוכחה לקידמה כלכלית, יראה האחר הכלכלן הבודהיסטי – בסטאטיסטיקה הזאת אות להתערערות בלתי רצויה ביותר של דפוס הצריכה.

הבדל בוטה נוסף בין תורת הכלכלה המודרנית לתורת הכלכלה הבודהיסטית נוגע לשימוש במשאבים טבעיים. ברטראנד דה ז'ובנל, הפילוסוף הפוליטי הצרפתי הנודע, איפיין את "האדם המערבי" במלים העשויות להיחשב כתיאור ההולם את הכלכלן המודרני (גר, 1958):

הוא נוטה לא להחשיב כהוצאה שום דבר, פרט למאמץ האנושי; וכפי הנראה אין הוא מוטרד כלל ועיקר בשאלה כמה חומר מינרלי הוא מבזבז, ונורא מזה – כמה חומר חי הוא מכלה. דומה שלא עמד כלל על העובדה שחיי אנוש הם חלק ממערכת סביבתית הכוללת צורות חיים רבות, ושהם תלויים במערכת הזאת. מכיוון שהעולם נשלט כיום מן הערים, ותושבי הערים מנותקים מכל צורת חיים שאינה אנושית, התחושה האבודה של השייכות למערכת סביבתית איננה מתעוררת מחדש. משום כך נוהגים אנו בצורה גסה ובזבזנית בדברים שבהם, בסופו של חשבון, אנו תלויים: למשל במים ובעצים.

תורתו של בודהה, לעומת זאת, מטיפה לגישה של יראת כבוד ואי-אלימות לא רק כלפי היצורים המסוגלים לחוש, אלא גם, ובהטעמה מיוחדת, אל העצים. כל מי שהולך בדרכו של בודהה חייב, אחת לכמה שנים, לטעת עץ ולטפח אותו עד שיכה שורשים איתנים: הכלכלן הבודהיסטי יכול להוכיח ללא קושי, שקיום הכלל הזה על-ידי הכל יביא לידי שיעור גבוה של פיתוח כלכלי אמיתי, בלא תלות בסיוע זר. חלק ניכר מן הניוון הכלכלי של דרום מזרח אסיה (כניוון של חלקי עולם רבים אחרים) נבע, ללא ספק, מהזנחתם המזלזלת את העצים.

תורת הכלכלה המודרנית אינה מבחינה בין חומרים שניתן לשחזרם וחומרים שלא ניתן לשחזרם, שהרי היא נוהגת להשוות ולקמט את הכל במונחים של מחיר כספי. כך, למשל, במקרה של חומרי דלק חלופיים, כגון פחם, נפט, עץ או כוח הידרואולי: ההבדל היחיד ביניהם שתורת הכלכלה המודרנית מוכנה להכיר בו הוא ההבדל בעלותה היחסית של יחידה שוות תפוקה. מאליור-מובן בעיניה שיש להעדיף את חומר הדלק הזול ביותר: לנהוג אחרת משמע לנהוג בצורה אי-ראציונאלית ו"בלתי כלכלית". מובן שלא כך נראים הדברים מנקודת ראותו של הבודהיסטי: הוא אינו יכול להתעלם מן ההבדל המהותי בין חומרי דלק שאינם ניתנים לשיחזור, כגון פחם ונפט, לבין חומרי דלק שניתן לשחזרם, כגון עץ וכוח הידרואולי. במוצרים שאי-אפשר לשחזר יש לדעתו להשתמש רק כשאי-אפשר בלעדיהם, בזהירות מרבית ומתוך עניין דקדקני בשימורם. השימוש בהם בלא התחשבות ובמידה מופרזת הוא בגדר מעשה אלימות, ואף כי אי-אפשר בעולם הזה להגשים את אידיאל אי-האלימות במלואו, מוטלת על האדם החוכה שאין להשתמט ממנה לחתור לקראתו בכל מעשיו.

בדיוק כפי שהכלכלן האירופי המודרני לא יחשיב את מכירת כל אוצרות האמנות של אירופה לאמריקה במחיר מפתה להישג כלכלי, כך יטעים הכלכלן הבודהיסטי שאוכלוסייה המשתיתה את חייה הכלכליים על חומרי דלק שאינם ניתנים לשיחזור חיה כטפיל, על חשבון הונה במקום על חשבון הכנסתה. אורח

חיים כזה אינו יכול להיות מתמיד, ולכן ניתן להצדיקו רק כסטייה הכרחית וזמנית. מאחר שמשאבי הדלק שאינם ניתנים לשיחזור – הפחם, הנפט והגז הטבעי – מפורזים ברחבי כדור הארץ באופן בלתי שווה ביותר, וכמותם, ללא ספק, מוגבלת, ברור שניצולם בשיעור הגדל והולך הוא בגדר מעשה של אלימות כנגד הטבע, שיביא, באופן שכמעט אין למונעו, לידי מעשי אלימות בין בני-אדם.

בעובדה זו עצמה יש די חומר אפילו למחשבתם של אותם מבני הארצות הבודהיסטיות שאינם מוטרדים בשל הערכים הדתיים והרוחניים של מורשתם, אלא שואפים, ללא ליאות, לאמץ את הגישה החומרנית של תורת הכלכלה המודרנית במהירות רבה ככל האפשר. קודם שיתנערו כליל מתורת הכלכלה הבודהיסטית, כאילו לא היתה אלא חלום נוסטאלגי, מוטב שיהרהרו ויבדקו אם הם באמת מעוניינים להגיע אל המקומות שאליהם עלולה להביא אותם הדרך לפיתוח כלכלי המותווית על-ידי תורת הכלכלה המודרנית. לקראת סוף ספרו הנועז 'האתגר של עתיד האדם' (*The Challenge of Man's Future*), מעריך הפרופסור האריסון בראון מן המכון לטכנולוגיה של קליפורניה את המצב כך:

וכך רואים אנו שבדיוק כשם שהחברה התעשייתית בלתי יציבה היא מיסודה, ועלולה לשוב ולחזור אל צורת הקיום האגררית, כך גם התנאים המעניקים לבניה את חופש הפרט הנם בלתי יציבים מבחינת יכולתם למנוע את היווצרותן של נסיבות שתכפינה צורת אירגון קשיחה ופיקוח טוטאליטארי. אכן, כשבוחנים את כל הקשיים שניתן לחוותם כבר כיום, המאיימים על הישרדותה של הציוויליזאציה התעשייתית, קשה לראות כיצד ייתכן ליישב את הרצון להשיג יציבות עם הרצון להמשיך ולכבד את חופש הפרט (בראון, 1954).

גם אם נדחה הערכה זו בטענה שאין היא אלא תחזית לטווח רחוק, נצטרך להתייחס כבר עכשיו לשאלה, אם תוצאותיה של "המודרניזאציה", כפי שהיא מנוהלת כיום, כלומר, בלא כל התחשבות בערכים דתיים ורוחניים, אכן נעילות הן. דומה שמבחינתם של המוני העם התוצאות ממש הרסניות – התערערות הכלכלה הכפרית, גל גואה של אבטלה בעיר ובכפר, צמיחה של פרולטאריון עירוני, ללא מזון לגוף או לנפש.

לאור הניסיון בהווה ולאור התחזיות לטווח רחוק, מומלץ העיון בתורת הכלכלה הבודהיסטית אפילו לגבי דידם של אלה המחזיקים בדעה שצמיחה כלכלית חשובה מכל ערך רוחני או דתי. שכן אין המדובר בבחירה בין "צמיחה מודרנית" לבין "סטאגנאציה מסורתית". מדובר במציאת הנתיב הנכון לפיתוח. דרך התיווך בין חומרנות חסרת התחשבות לחוסר ניידות מסורתית; בקיצור – במציאת "פרנסה נאותה".